

VOORLOEPIG RAPPORT BETREFFENDE HET ORGEL IN DE NED. HERV. KERK

TE DELZE.

BOUW EN GESCHIEDENIS

VAN HET ORGEL.

Het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Peize werd oorspronkelijk gebouwd voor de Geertruids- of Pepergesthuiskerk te Groningen. Aangezien het archief van het Geertruidsgesthuis niet is gecatalogiseerd en zich nog onder het beheer van het gesthuis bevindt, was het bij de beschrijving van de bouw en de geschiedenis van dit orgel nog niet mogelijk van eventueel aanwezige archivalia gebruik te maken.

Naar alle waarschijnlijkheid gaat de bouw van dit orgel terug tot het jaar 1631, hetgeen ook af te leiden valt uit de factuur van het oudste pijpwerk. In de jaren 1696 - 1697 werkte de bekende Hamburgse orgelbouwer Arp Schnitger aan het instrument. Deze werkzaamheden zijn waarschijnlijk van vrij grote omvang geweest, zoals nu nog uit het orgel valt op te maken.

Een nog ingrijpendere verandering vond plaats door de orgelbouwer Alb. Anth. Hinsch te Groningen. De juiste datum is niet bekend.

Knock deelt in zijn dispositieverzameling het volgende over het instrument mede:

Dispositie: Hoofdwerk: Prestant 8'; Holpijp 8'; Prestant 4'; Quintadena 4'; Quint 3'; Octaaf 2'; Sesquialters 2-3 sterk; Mixtuur 4-6 sterk; Dulcien 8'.

Rugwerk: Quintadena 8'; Prestant 4'; Fluit 4'; Fluit 2'; Quint 1½'; Scherp 3 sterk; Vox Humana 8'.

Pedaal: Bourdon 16'; Prestant 8'; Octaaf 4'; Octaaf 2'; Mixtuur 3 sterk; Trompet 8'.
3 ventielen; 1 Tremulant; 1 Koppeling; 4 blaasbalgen.

Manuaalvang 8 - 0''''.

Bovendien deelt Knock nog mede dat Hinsch het orgel in 1765 heeft schoongemaakt. Het is nog niet na te gaan of de verbouwing van Hinsch identiek is aan de werkzaamheden, welke Knock als schoormaak kwalificeerd. Wel gaan de vermoedens in deze richting bij een beschouwing van het blinderingsnijwerk dat een uitgesproken laat-rococo karakter heeft.

In het jaar 1861 werd aan de orgelbouwers F. van Geckelen en Zn. te Marendermolen opdracht verleend tot de bouw van een nieuw orgel in de Pepergasthuiskerk. Het oude instrument werd door van Geckelen overgenomen en aan de kerk te Beize, welke voordien nog nimmer een orgel had bezeten, verkocht. Het orgel werd bij deze gelegenheid vrij ingrijpend gewijzigd.

In de dertiger jaren werd door de orgelbouwer K. Doornbos te Groningen een nieuw magazijnbeig met motor geplaatst.

Voorts verving deze verschillende pijpen van de Bourdon 16' van het pedaal door nieuwe en bracht afzonderlijke pijpen voor de in de Holpijp sprekende onderste pijpen van de Prestant 8' aan.

De huidige dispositie luidt als volgt:

Hoofdwerk: Bourdon 16' disc.; Prestant 8'; Holpijp 8'; Octaaf 4' Fluit 4'; Octaaf 2'; Fluit 2'; Mixtuur 2-3 sterk; Trompet 8'.

Bugwerk: Holpijp 8'; Viola di Gamba 8'; Prestant 4'; Fluit 4'; Fluit 2'; Flageolet 1'; Dulciana 8'.

Pedaal: Bourdon 16'; Prestant 8'; Octaaf 4'; Octaaf 2'; Quint 3'; Trompet 8'.
3 afsluiters, manuaalkoppel, pedaal-koppel en windcasser. Man. C-c', Ped. C-d'. Groot Cis ontbreekt.
De pedaalstemmen hebben ieder voor zich 2 knoppen resp. voor C- en Cis kant.

BESCHRIJVING VAN DE HUIDIGE

STAAT VAN HET ORGEL.

I. HET PIJPWERK.

Het pijpwerk verkeert over het geheel genomen in een zeer slechte staat. Veel pijpen zijn gedeukt, gekerfd of op andere wijze beschadigd. Verschillende pijpvoeten zijn ingezekt of ernstig door oxyde songetast. Het geheel vertoont een zeer gedifferentieerd beeld. Het pijpwerk stamt uit verschillende bouwperiodes, zodat het in weinig opzichten een eenheid vertoont, teneer daar ouder pijpwerk in later tijd werd omgewerkt.

Doordat geen archivalie bij het onderzoek ter beschikking stonden was het niet mogelijk een in alle opzichten juist en volledig overzicht van het pijpwerk te erlangen.

Bij eventuele demontage zal het waarschijnlijk mogelijk zijn op verschillende punten nog opheldering te verkrijgen.

Wanneer in het volgende overzicht sprake is van een zeer oud pijpwerk, dan staat dit waarschijnlijk uit 1631. Als er sprake is van een oud pijpwerk dan betekent dit dat het ouder is dan 1631, in de meeste gevallen van Hinsch of Schnitger.

De volgorde der stemmen is in dit overzicht in overeenstemming met hun respectievelijke plaats op de lade.

HOOPDWERK.

1 Prestant 6'

C - FIS, gedekte houten pijpen, ondergebracht in de pedaaltorens. G - fis'front, rest binnen. Pijpwerk: C - FIS, Boornbos, oorspr. in de Holpijp sprekend. Het overige pijpwerk is oud. De frontpijpen zijn met foelie belegd.

2 Holpijp 8'

ODEFGA - g'a' zeer oud. Dit ook de oorspr. klavieromvang. Overige pijpen van latere datum. Ook de hoeden zijn later aangebracht of vernieuwd.

3 Bourdon 16' disc.

Oorspr. op deze plaats de Octaaf 4', door v. Geckelen gewijzigd. Pijpen c' - c'' eiken, v. Geckelen, cis'' - c''' metaal, oude pijpen met Quintadekensuur, enkele hebben nog hun lage opsneden, voeten dichtgewreven.

4 Octaaf 4'

Op de plaats van de vroegere quint 3'. Pijpen zeer oud, enkele van jongere datum.

5 Fluit 4'

Oorspr. Quintadena 4'. Door verhoging der opsneden en het verkleinen der voetopeningen door v. Geckelen tot Fluit 4' omgewerkt. Pijpen alle gedekt, op enige uitzonderingen zeer oud.

6 Octaaf 8'

Pijpwerk uit verschillende perioden, van Hinsch en ouder.

7 Mixtuur 2-3 sterk

De menstelling: C 1½' - 1'
c 2' - 1½'
c' 3' - 2' + 1½'
Oorspr. op deze plaats de Sesquialtera 2-3 sterk. Deze Mixtuur werd door v. Geckelen geassembleerd uit de vroegere Sesquialtera en Mixtuur. Pijpen oud, behoudens enkele in het groot octaaf, die van v. Geckelen stammen.

8 Fluit 2'

Oorspr. de plaats van de Mixtuur 4-6 sterk, naar alle waarschijnlijkheid op C 1'. C - b' gedekt, de laagste pijpen van v. Geckelen, rest waarschijnlijk verkregen uit de oude Quint 3', c'' - c''' open cilindrisch, uit oude mixtuurpijpen.

- 9 Trompet 8' Oorspr. Dulciana 8', nu rugwerk v. Geckelen. Metalen stevens en loden koppen

- 1 Prestant 4' C-BIS spreken in de Fluit 4', E - e'' in het front, rest binnen. Pijpwerk oud. De frontpijpen zijn met tinfolie belegd.
- 2 Helpijp 8' Oorspr. Quintadena 8'. Gewijzigd door v. Geckelen C-E hout v. Geckelen, F-c'''' ouder pijpwerk uit verschillende perioden.
- 3 Fluit 4' C-gis kl. gedekt, vanaf e kl. open cilindrisch. Pijpwerk oud uit verschillende perioden. A kl. tot en met b kl. v. Geckelen, oorspr. was wellicht de gehele bas gedekt.
- 4 Flageolet 1' Oorspr. quint 1 1/2'. Door v. Geckelen gewijzigd. Open cilindrisch. Pijpwerk C-A v. Geckelen, rest uit verschillende perioden. Pijp AIS draagt het opschrift Quint 1 1/2'.
- 5 Fluit 2' Groot-octaf gedekt, vanaf e kl. open cilindrisch. Pijpwerk oud uit verschillende perioden.
- 6 Viola di Gamba 8' Oorspr. Scherp 3 sterk. Open cilindrisch. Pijpwerk v. Geckelen, C-BIS ontbreken.
- 7 Dulciana 8' Oorspr. Vox Humana 8'. Stond vroeger op het hoofdwerk, door v. Geckelen gewijzigd. De bekervorm is cilindrisch met ondercon. De messingkelen zijn met orgelmetaal belegd. C-c' beleerd. Houten koppen v. Geckelen. Stevelblok waarschijnlijk van oude Vox Humana. Pijpwerk waarschijnlijk van Hinsch.

P E D A A L.

- 1 Prestant 8' C, D, cis' en d' binnen, rest in het front. Pijpwerk oud. C en D open houten pijpen waarschijnlijk v. Geckelen. De frontpijpen zijn met folie belegd. In afwijking met vrijwel alle andere frontpijpen hier spitslabia.
- 2 Trompet 8' Constructie als Dulciana. Pijpwerk waarschijnlijk Hinsch. Kelen beleerd, stevens hout.
- 3 Quint 3' Oorspr. Mixtuur 3 sterk, naar nog enkele in het rooster aanwezige gaten te oordelen op C 1 1/2'. C-c oude pijpen, gedekt, rest open cilindrisch, hoofdzakelijk v. Geckelen.
- 4 Octaf 2' Oude pijpen. C en D met opschrift " 2' pedaal "

- 5 Oetsaef 4' Gude pijpen, waarschijnlijk uit zelfde periode als Oetsaef 2'. C opschrift " 4' pedaal " .
- 6 Bourdon 16' Oorspr. Bourdon 16' uit metaal. Pijpwerk stamt deels van v.Oeckelen deels van Doornbos. Materiaal v. Oeckelen eiken, Doornbos vuren met eiken kernen en voorlagen.

II INTONATIE.

De intonatie van het pijpwerk werd voornamelijk in de vorige eeuw ernstig aangetast. Het klankbeeld werd gewijzigd door de stand van kernen en labia te veranderen. Daarenboven werden diverse opsneden verhoogd, kernsteken aangebracht en voetopeningen verkleind. Voorts werd er een grote mate van onegalliteit geconstateerd, welke veelal gepaard gaat met een inferieure aanspraak der pijpen. Ook de winddruk werd naar alle waarschijnlijkheid een aantal m.m. verhoogd, doch dit werd grotendeels weer gecompenseerd door lekkages in windladen en kanalen.

III WINDVOORZIENING.

Het magazijnbalg en de ventilator zijn in de toren ondergebracht. Bientengevolge krijgt het orgel wind toegevoerd van een temperatuur en vochtigheidsgraad, welke gewoonlijk different is aan de in de kerk heersende, hetgeen een slechte uitwerking heeft op de stemming en het materiaal van het instrument.

Het magazijnbalg met schepbalg en ventilator, merk "Ventus", werden geleverd door de orgelmaker Doornbos te Groningen en zijn nog in redelijke staat.

De windkanalen zijn grotendeels oud en van geringe inhoud. Ze zijn vervaardigd uit eiken en vertonen op verschillende punten lekkages. Het orgel bezit geen regulateurs of schokbrekers. De stabiliteit van de wind is vooral bij het rugwerk gering. Als winddruk in de balg werd 72 mm waterdruk gemeten. De Tremulant werd door v. Oeckelen verwijderd.

IV WINDLADEN.

De uit wagenschot vervaardigde windladen zijn alle oud. Ze vertonen ernstige door- en bijspraak in alle liggingen.

De ventielen zijn alle aangelijfd en dus niet uitneembaar. Vele pulpstenen zijn hard geworden en vertonen lekken. Verschillende roosters zijn gescheurd en op onvoldoende wijze bevestigd, waardoor het pijpwerk niet stabiel staat opgesteld. De ventielveren alsmede de geleidstiften zijn geoxydeerd.

V MECHANIEK.

De gehele mechaniek is met uitzondering van de pedaal-koppel, welke door v.Oeckelen werd aangebracht, naar alle waarschijnlijkheid van Hensch. Voor het hoofdwerk, rugwerk en de pedaal-koppel werden wel-

borden gebruikt, voor het pedaal 3 welramen. Het geheel is uit eiken vervaardigd. De klavieren zijn belegd met ivoor bevestigd door ebbenhouten stiften. De manuskoppel is een schuifkoppel van een in die tijd veel aangewende constructie. De pedaal-koppel werkt door middel van een verschuifbare lat waardoor de stactacten lopen.

Voor het hoofdwerk werden koperen winkelhaken gebruikt.

De toestand waarin de speelmechaniek zich op het moment bevindt is deplorabel te noemen. De mechaniek is grotendeels uit balans en in zijn draaipunten volkomen uitgeleaten, waardoor veel gerommel ontstaat. De stelroeren houden niet meer, waardoor het geheel voortdurend ontregelt. De stootkussens onder de toetsen zijn versleten.

De speelaard is zeer ongelijk, hetgeen vooral te wijten is aan het feit dat onder vele ventielen hulpveren zijn gezet.

Het draadwerk is ernstig geoxydeerd, terwijl er mocheid in het materiaal optreedt, waardoor er dikwijls draeden afsknappen.

De registermechaniek is eveneens in de draaipunten uitgelopen en werkt ongelijk en verre van geruisloos.

De registarknoppen zijn op verschillende pleetsen door houtworm aange-tast. Zij zijn voor het hoofdwerk en het pedaal aan weerszijden van de speeltafel aangebracht, die van het rugwerk in de rugwerkkas.

VI FRONT EN KAS

Front en kas vertonen evenals het pijpwerk geen homogeen beeld. Ook hier stammen waarschijnlijk bepaalde onderdelen uit diverse perio-den.

Het rugpositief draagt het stempel van Hensch. Midden - en zijtorens bezitten ieder 7 pijpen, de tussenvelden elk 10. De onderste tussenvelden zijn loos. De rugwerkkas is uit grenen vervaardigd. De toog met cartouche is waarschijnlijk door v. Oeckelen aangebracht.

Op de kas van het rugwerk bevinden zich enige opbouwsels, waardoor de langste pijpen van Gambe en Dulciana aan het oog worden onttrokken.

De frontindeling van het hoofdwerk wijkt nog af van de gebruikelijke Schnitger-Hensch traditie. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat we hier met de oorspronkelijke conceptie van het front te doen hebben. De spitse middentoren bevat 5 pijpen, de zonde zijtorens elk 5 pijpen. De onderste tussenvelden hebben ieder 5 pijpen, de loze bovenste tussenvelden elk 7 pijpen. Onder het hoofdwerk bevindt zich een soort borstwerkfront, geflankeerd door stukken schijwerk. Dit front bestaat uit 3 loze velden, de buitenste velden met ieder 8 pijpen, het middenveld met 9 pijpen.

De pedaaltorens bezitten elk 6 pijpen. De pedaaltorens zijn trapenius-vormig. De pedaaltorens zijn door middel van pijpvelen met de

- 7 -

hoofdorgelkas verbonden. De onderste van deze velden bezitten elk 5 pijpen van de Prestant 8' van het pedaal. De bovenste velden bevatten ieder 11 loze pijpen.

De Hoofdwerkkas samede de pedaalstorens zijn voor het grootste deel uit vurenhout vervaardigd. Enkele panelen, lijsten en stijlen zijn van eiken. Oorspronkelijk is de orgelkas waarschijnlijk geheel van eiken geweest. Later heeft men dit veranderd, wat voor het grootste gedeelte een v. Geckelen moet worden toegeschreven.

Van Geckelen maakte de orgelkas, welke een diepte heeft van 75 c.m., 33 c.m. dieper, teneinde zijn houten Bourdon 16' van het pedaal te kunnen plaatsen. Ook vernieuwde hij veel lijstwerk. Het nieuwe lijstwerk heeft een slap karakter in vergelijking met het oude, zoals dit nog aanwezig is bij de bekappingen van de pedaalstorens.

Het blinderingsnijwerk heeft een laat-rocoocokarakter en is vrij verwaterd van conceptie.

De gehele kas is met een laag donkere barnsteenlak bedekt.

De kas bevindt zich in een vrij slechte staat. Er zijn veel barsten en scheuren te constateren. De zijpanelen van de middentoren van het rugwerk ontbreken. Hier en daar werd houtworm aangetroffen.

Het snijwerk is op verschillende plaatsen beschadigd.

Op de vraag of het orgel voor restauratie in aanmerking komt, moet, zij het met enige schroom, bevestigend worden geantwoord.

Deze schroom vloeit voort uit het feit dat het orgel zich in een zeer slechte staat bevindt en het bultandien een conglomeraat is van uitingen van verschillende orgelbouwers, hoewel Hinsch vooral zijn stempel op het instrument heeft gedrukt. Bij een eventuele restauratie moet dit wel het uitgangspunt zijn.

Een eventuele restauratie zou in ieder geval, wil dit enig effect sorteren, van ingrijpende aard moeten zijn.

Het zou het volgende moeten omvatten:

Algehele restauratie van front en kas, waarbij de later aangebrachte wijzigingen ongedaan moeten worden gemaakt.

Herstel van de dispositie, zoals die omstreeks 1785 was.

Restauratie van pijpwerk, windladen en mechaniek.

Het verwijderen van de windvoorziening uit de toren.

Aangezien deze werkzaamheden van grote omvang zullen moeten zijn, hetgeen in verschillende gevallen vernieuwing zal betekenen, zullen de kosten uiteraard hoog zijn.

Ze zullen in ieder geval een bedrag vergen dat tussen f. 25.000.- en f. 30.000 varieert.

Het bedrag waarvoor het orgel verzekerd is kan nog niet medegedeeld worden, daar dit door de kerkvoogdij nog niet aan mij is bekendgemaakt, hoewel dit wel is toegezegd.

In een gesprek dat ondergetekende had met de paster loei Dr. Blanson Henkemans bleek dat de kerkvoogdij noodlijdend is en reeds voor een bedrag van f. 2000.- gesubsidieerd wordt.

Wel zou men kans zien een bedrag van enige duizenden guldens voor een eventuele restauratie ter beschikking te stellen maar dit zou beslist het optimale bedrag zijn.

Men had zijn hoop dan ook op subsidiëring gevestigd. Wel moet geconstateerd worden dat de kerk te Peize met dit voor deze kerk relatief groot instrument financieel vrij zwaar belast is.

Aangezien het orgel voorkomt op de voorlopige lijst van monumenten, zou het wellicht aanbeveling verdienen een zo hoog mogelijke subsidie voor een eventuele restauratie te verkrijgen. Men kan daarbij wijzen op het feit dat het orgel te Peize een van de oudste en grootste historische instrumenten in de provincie Drente is, een provincie welke niet bepaald rijkelijk bedeeld is met oude orgels.

Gedaan te Groningen, 8 mei 1957.